

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

vieta tenka vyskupams. Šią situaciją yra charakterizavęs dar Juozapas Stakauskas: „Jakštas buvo kreipėsis į Lietuvos bajoriją su atsišaukimu bendrai dirbti lietuvišką darbą, bet atsakymas buvo gautas: Przenigdy. Vilties buvo maža sulaukti talkininkų iš bajorijos. Todėl juo didesnis lietuvių patriotų dėmesys krypo į aukštąją dvasininkiją“¹⁶. Juo labiau katalikų kunigui dvasinės vyresnybės vaidmuo visuomenėje neturėjo būti kvestionuojamas.

Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras

Etninė Kauno gubernijos sudėtis, kaip žinoma, buvo palankiausia lietuviškai veiklai. Todėl ne tik Dambrauskas, bet ir dalis kitų lietuvių visuomenės veikėjų manė kaip tik Kauną esant lietuviškos veiklos centru. Dar prieš 1905 m. revoliuciją advokatas Samajauskas laiške Dambrauskui rašė: „Šeštajai viešpatystei reikia rengti sostapilę, kuria gali būti tik Kaunas, kaip gyvos Lietuvos širdis, savo keliais-arterijomis ūmai atsimušantis į visus pakraščius. Vilnius su ištautėjusiomis apygardomis ir istoriškais tradicijomis paneša ant netekusio žemių didžponio, atsidūrusio užrubežj giriančiosi tik herbais“¹⁷. 1907 m. „Senelio Lietuvio“ slapyvardžiu pasirašęs autorius taip pat vienu iš Kauno privatumų prieš Vilnių laikė tautinę miesto ir apylinkių sudėtį¹⁸. Tuo tarpu apie Vilnių Dambrausko nuomonė kategoriška: „Sulietuvinti Vilnių tegali tik stebuklas. Aš į tą stebuklą netikiu. Duok Dieve, kad žymi lietuvių kolonija Vilniuje susidarytų“¹⁹. Panašiai „Senelio Lietuvio“ straipsnį komentavo ir „Nedėldienio skaitymo“ redakcija: „Talpidami šį p. Sen. Lietuvio straipsnį mes visai nesam priešingi tam, idant Vilnius taptų Lietuvos centru. Anaip tol, karštai to trokštame. Bet matydami jo dabartinį sulenkinimą, labai abejojame, ar lietuvių vilniečių saujelei pasiseks kada nors bent kiek Vilnių atlenkinti, kad jis faktiškai galėtų vadintis Lietuvos miestu <...>“²⁰.

Tačiau Dambrauskui svarbi ne tik tautinė miesto ir visos gubernijos gyventojų sudėtis. Ne mažiau svarbios ir vyskupų nuostatos. Iš trijų vyskupių – Vilniaus, Kauno ir Seinų – mažiausiai lietuviškai veiklai priešinosi, o daž-

¹⁶ J. Stakauskas, *Vyskupas Paliulionis ir lietuviškasis klausimas*, Kaunas, 1939, p. 29.

¹⁷ Cit. pagal: L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai...*, p. 16–17.

¹⁸ Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės Lietuvos centras: Kaune ar Vilniuj?, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, Nr. 48, p. 19–20.

¹⁹ A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos, *Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 55.

²⁰ Redakcijos prierašas po straipsniu: Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės, op. cit., p. 20.

nai, ypač prieš Pirmąjį pasaulinį karą net remdavo Kauno vyskupijos dvasinė vyresnybė. Todėl neatsitiktinai 1906 m. sausio mėnesį įvykęs Batakių dekanato kunigų susirinkimas pasiūlė steigti Lietuvių krikščionių demokratų partiją, kurios „Centralinis komitetas“ turėjo įsikurti kaip tik Kaune²¹.

Šios dvi priežastys – etninė gyventojų sudėtis ir vyskupijos valdžios nuostatos – ir nulėmė tai, kad būtent Kaune susibūrė didžiausios lietuvių klerikalinės pakraipos jėgos. Dambrauskas ir kiti klerikalinės pakraipos veikėjai ne tik svajojo Kauną padaryti tautinio lietuvių darbo centru, bet ir ėmėsi konkrečių žingsnių šiai idėjai įgyvendinti. Kaip galima spręsti iš pastarojo meto tyrimų, kaip tik Kauno gubernijoje veikė stipriausios katalikiškos orientacijos lietuvių draugijos²². Būtent Kaune leistas ir mūsų dažnai cituotas inteligentijai skirtas „Draugijos“ žurnalas.

Šiame kontekste ir paaiškėja, kodėl XX a. pradžioje kai kurie lietuvių visuomenės veikėjai svarstė galimybę Kaune įsteigti Mokslo mylėtojų draugiją²³. Be to, dar galima prisiminti ir „Aušros“ puslapiuose vykusią diskusiją dėl mokslo draugijos steigimo. Tada, 1883 m., buvo manyta, kad iš pradžių draugija turėtų įsikurti Ragainėje, t.y. Vokietijos imperijai priklausiusioje teritorijoje, o vėliau, „kaip veik Rusijos valdžia teiksis daleisti įkurimą tokios draugystės savo vieszpatystėje, šita draugystė galės buti perkeliama į Kauną ar Vilnių“²⁴. Vadinasi, jau tuo metu Vilnius nebuvo be išlygų pripažįstamas lietuvių kultūrinės veiklos centru.

Lietuvių klerikalai puoselėjo mintį įsteigti Kaune ne tik mokslo draugiją, bet ir aukštąją mokyklą. 1907 m. Kazimieras Prapuolenis štai ką Basanavičiui rašė: „Kas link įsteigimo Dvasiškosios lietuviams Akademijos – tai kolei mes neturėsime grynai lietuviškų vyskupų, mano dėta visos apie tai kalbos vien tik kalbomis pasiliks. Dar būdamas Petrapilyje aš ne kartą kalbėjaisi ten, kur Jūs buvotė²⁵, apie lenkinimą mūsų kunigijos Peterburgo Akademijoje, apie reikalą turėti mums savąją, buvo net kalbėta apie jos įsteigimą Kaune <...>“²⁶.

²¹ Batakių dekanato kunigų susirinkimo nutarimai (1906 m. sausis), parengė R. Laukaitytė ir A. Katilius, *LAIS*, t. 7..., p. 451.

²² A. Gaidys, Lietuvių katalikų draugijų bruožai (1905–1907), *ibid.*, p. 254–316.

²³ A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos, *op. cit.*, p. 42.

²⁴ Redakcija „Aušros“, Apie įsteigimą „Lietuviškos mokslų bendrystės (draugystės)“, *Aušra*, 1883, Nr. 4, p. 91.

²⁵ Greičiausiai turima galvoje Vidaus reikalų ministerijos Kitatikių departamentą.

²⁶ K. Prapuolenio 1907 m. rugpjūčio 11(24) d. laiškas J. Basanavičiui, *LLTI RS*, f. 2, b. 1299, l. 22.

Taigi „Kauno idėjos“ genezė rodo, kad XX a. pradžioje formavosi autentiškas dalies lietuvių visuomenės, pirmiausia klerikalinės inteligentijos poreikis turėti aukštąją mokyklą etnografinės Lietuvos centre Kaune.

XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas

Vis dėlto lieka klausimas, kiek ilgai Kaunas turėjo būti lietuvių pirmiausia kultūrinės, taip pat politinės veiklos centru ir koks gi Vilniaus likimas?

Atsakymą pabandysime rasti lietuviškoje periodinėje spaudoje XX a. pradžioje vykusiame ginče. Svarbu tai, kad abiem pusėms – „kauniečiams“ ir „vilniečiams“ atstovavo konservatyviojo sparno veikėjai. Kauno privalumus gynė klerikalinė Kauno spauda ir pats Dambrauskas, Vilniaus – Antanas Smetona. Tiek vieni, tiek kiti tautą suvokė daugiau kaip statišką nei dinamišką dydį ir prioritetą teikė objektyvioms etnokultūrinėms kategorijoms, o ne laisvai piliečių valios raiškiai. Taigi Smetona iš esmės kaip ir Dambrauskas definiuoja lietuviybę: „Šiaip ar taip senovinės tautybės sąvoka, vedama iš gimtojo krašto dingsta. Jos vieton stoja visuomenė, vedama iš kalbos atskirumo. Tuo pačiu žygiu istorinė Lietuva pakeičiama etnografinė Lietuva. <...> Mums dabartinė Lietuva nebe šešios, o tik trys gubernijos, ir jos ribos tesiekia tiek tolumą, kiek rodo gyvieji mūsų kalbos ženklai“²⁷.

Nesigilindami į visus Smetonos koncepcijos niuansus, atkreipsime dėmesį tik į tai, kaip jis 1910 m. „Viltyje“ reziūmavo Vilniaus privalumus. Iš viso Smetona išskyrė tris istorinės Lietuvos sostinės privalumus prieš Kauną: Vilnius gali pritraukti ir pritraukia daugiau lietuvių inteligentijos; tai didžiausias, turtingiausias ir kultūringiausias krašto miestas; be to, tik čia valdžia gali kada nors įkurti universitetą²⁸. Manytume, kad paskutinis argumentas laikytinas sudėtinė antrojo dalimi. Kai dėl inteligentijos, tai čia dviejų lietuvių visuomenės veikėjų nesutarimas logiškas, nes, kaip jau minėta, Dambrauskui tautos elitą visų pirma reprezentuoja Bažnyčios hierarchai. Tačiau daug ką paaiškina ir antrasis punktas.

Dambrauskas taip pat manė, kad Vilnius yra krašto (Lietuvos) sudėtinė dalis. Abu lietuvių visuomenės veikėjai siekia Vilniaus sulietuvinimo ir tiki tuo, net ir Dambrauskas vėlesniais metais: „Lenkinimo procesas įgudintas

²⁷ A. Smetona, Lietuvio žymės, *Viltis*, 1912, Nr. 136.

²⁸ Idem, Kur Lietuvos centras?, *ibid.*, 1910, Nr. 139.